

نسخه خطی و فهرست‌نگاری آن در ایران

• محمود نظری

■ نسخه خطی و فهرست‌نگاری آن در ایران: مجموعه مقالات و جستارها به پاس زحمات سی‌ساله فرانسیس ریشار نسخه‌شناس برجسته فرانسوی
■ به کوشش احمد رضا رحیمی ریسه
■ تهران مرکز پژوهش میراث مکتوب، ۱۳۸۴، ۲۰۰ صفحه

با تنظیم تاریخی آنها، کوشش شده است تا گوشه‌هایی از فهرست‌نگاری در ایران در سده اخیر بازگو شود. از دیگر فصل‌های دفتر دوم، معرفی مراکز و مؤسسه‌هایی است که در زمینه نسخ خطی فعالیت می‌کنند.

از آنجا که فهرست‌نگاری کلید راهیابی به گنجینه‌های خطی است، مطالعه مقالات و گفته‌های اساتید و محققان این فن، که در این مجموعه سودمند گرد آمده است، به علاقه‌مندان اکیداً توصیه می‌شود. فهرست مطالب کتاب «نسخه خطی و فهرست‌نگاری در ایران» به شرح ذیل است:

پیش‌گفتار مدون این مجموعه، سپس کارنامه که شامل شرح احوال و فهرست آثار فرانسیس ریشار می‌شود. بعد از آن، بخش یکم با عنوان مباحث کلی و تاریخی شامل این مقاله‌ها: ۱- سرگذشت و سرنوشت نسخه‌های خطی از استاد ایرج افشار ۲- نگاهی به تاریخ فهرست‌نویسی در دوران اسلامی از مرحوم محمد تقی دانش پژوه. ۳- آموزش سازماندهی نسخ خطی در ایران از سرکار خانم نوش‌آفرین انصاری ۴- پیشینه آموزش نسخ خطی در ایران از سرکار خانم فریبا افکاری ۵- درباره طرح تملک نسخ خطی از ایرج افشار، عبدالله انوار و سید علی آل داوود ۶- نسخه‌های مهاجر از حجة الاسلام رسول جعفریان.

بخش دوم با عنوان فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی مشتمل بر ۱- طرح کارت برگه از ایرج افشار ۲- آیین فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی از مرحوم محمد تقی دانش پژوه. ۳- شیوه فهرست‌نگاری کتاب‌های خطی از احمد منزوی. ۴- تجربه یک عمر فهرست‌نگاری از احمد منزوی. ۵- گذشته و حال فهرست‌نگاری (مصاحبه با آقایان سید محمد باقر حجتی، رضا استادی و احمد اشکوری)

آقای رحیمی ریسه در پیش‌گفتار خویش بر کتاب، گزارشی از شماره نسخه‌های خطی و فهرست‌نگاری آنها ارائه کرده که قابل توجه است (ص ۱۱-۱۶). ایشان در این گزارش می‌نویسد: از نتایج بررسی‌هایی که تاکنون درباره مجموعه‌های نسخ خطی در ایران انجام شده است، چنین برمی‌آید که بیش از ۳۰۰/۰۰۰ دست‌نویس در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی ایران موجود است. اما این عدد شمار دست‌نویس‌هایی است که تاکنون شناسایی شده و طبعاً شامل دست‌نویس‌هایی که در دست افراد و کتابخانه‌های خصوصی پراکنده در کشور وجود دارند و تاکنون شناخته

مرکز پژوهشی میراث مکتوب با سابقه درخشان خویش در احیاء تحقیق و نشر کتب و رسائل خطی، که تاکنون آثار گرانقدر و ارزشمندی را به علاقه‌مندان حوزه متون ارائه کرده، با انتشار کتاب «نسخه خطی و فهرست‌نگاری آن در ایران» به کوشش فاضل ارجمند، آقای احمد رضا رحیمی ریسه، برگ زرین دیگری بر کارنامه افتخارات خود افزوده است.

یکی از فعالیت‌های این مرکز، ارج نهادن به کوشش‌های ایران‌شناسان و اسلام‌شناسانی است که با همت والای خود در رشد و بالندگی فرهنگ ایرانی - اسلامی و حفظ و توسعه روابط فرهنگی ایران با سایر کشورها کوشش می‌کنند. مجموعه «جشن نامه‌ها» برای نیل به همین هدف تهیه و تدوین شده است.

مجموعه حاضر به جهت ارج نهادن به فعالیت‌های سی‌ساله فرانسیس ریشار (F.J. Richard) فرانسوی تهیه شده است. به تعبیر آقای دکتر اکبر ایرانی، مدیر مرکز پژوهش میراث مکتوب، ریشار از چهره‌هایی است که سالیان سال در راه فهرست‌نگاری و نسخه‌شناسی نسخ گران‌بهای فارسی، در بیرون از ایران کوشش خستگی‌ناپذیر و سودبخشی از خود نشان داده و تقدیر و ارج نهادن به زحمات ایشان در این حوزه مایه افتخار است ... دبستگی ریشار به زبان فارسی و فرهنگ اسلامی - ایرانی از زوایای کارهایی که انجام داده و سمت‌هایی که داشته پیداست. در واقع ایشان نه تنها با کوشش بی‌گیر خود و ابراز دبستگی و اشتیاق به میراث مکتوب و فرهنگ ایران اسلامی، آثار گرانسنگ دانشمندان و هنرمندان این مرز و بوم را به جهانیان و به ویژه خاورشناسان و اسلام‌پژوهان و متن‌پژوهان شناسانده، بلکه راه را برای کسانی که در رشته‌های گوناگون علمی - هنری گام برمی‌دارند، از طریق شناسایی و آشنایی با نسخه‌ها هموار کرده است ...

به هر روی، این مجموعه ارزشمند که در دو دفتر تدوین یافته و اینک دفتر یکم آن به دست‌آوردان در حوزه متون ارائه شده است، ضمن شرح احوال و فهرست آثار و فعالیت‌های فرانسیس ریشار، به مباحثی همچون تاریخ فهرست‌نویسی و نسخه‌شناسی و شیوه‌های آن در ایران پرداخته و در آن ۱۱ مقاله تحقیقی از اساتید و محققان این فن گرد آمده است. در دفتر دوم نیز با گردآوری مقدمه‌های فهرست‌هایی که تاکنون در ایران به چاپ رسیده و

نشده‌اند، نمی‌شود... از همین رو، شاید دست‌نویس‌های موجود در ایران را بتوان تا حدود ۵۰۰/۰۰۰ تخمین زد. بدین ترتیب شمار دست‌نویس‌های ایران را می‌توان از دست‌نویس‌های موجود در ترکیه - که تاکنون تصور می‌شد نخستین کشور از لحاظ کثرت دست‌نویس‌هاست - بیشتر دانست ... (ص ۱۱-۱۲ پیشگفتار).

ایشان یادآور شده است که از میان ۳۰۰/۰۰۰ دست‌نویس شناسایی شده در ایران، تاکنون حدود ۱۷۰/۰۰۰ دست‌نویس موجود در کتابخانه‌ها هنوز فهرست نشده است ... (ص ۱۲). مدون این مجموعه در ادامه، ضمن برشمردن فعالیت‌هایی که در زمینه فهرست‌نگاری قبل و بعد از انقلاب انجام شده است، اظهار می‌دارد که ظاهراً نخستین فهرست‌ها برای مجموعه‌های ایران، ۳ جلد نخست فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی و جلد نخست کتابخانه مجلس شورای ملی است که در سال ۱۳۰۵ هـ. ش منتشر شد. از آن زمان تاکنون بیش از ۵۴۰ عنوان فهرست - از پاره فهرست چند صفحه‌ای و گاه یک صفحه‌ای گرفته تا فهرست ۱۱۰۰ صفحه‌ای کتب دینی کتابخانه سلطنتی - منتشر شده است. جمع صفحات این فهرست‌ها به یقین بیش از ۱۵۰۰/۰۰۰ صفحه است ...

رحیمی ریسه در انتها، به کتابشناسی فهرست‌ها و آثاری که در این زمینه منتشر یافته است، اشاره کرده و اختصارات به کار رفته در این کتاب را ذکر نموده است. (ص ۱۴-۱۵)

در بخش کارنامه، که به شرح احوال و فهرست آثار فرانسیس ریشار اختصاص دارد، به تحصیلات، فعالیت‌ها، مأموریت‌ها تدریس و سخنرانی‌های وی فهرستوار اشاره شده است. همچنین از عناوین کتاب‌ها، مقالات، مدخل‌های دایرةالمعارفی و یادداشت در فهرست‌های نمایشگاه‌ها که توسط ایشان تحریر یافته، ذکری به میان آمده است. چنان‌که قبلاً گفته شد، بخش یکم این مجموعه، مباحث کلی و تاریخی نام دارد با شش مقاله که مقاله اول آن با عنوان سرگذشت و سرنوشت نسخه‌های خطی است و در واقع گزارشی است به قلم آقای ایرج افشار که متن انگلیسی آن در جلسه افتتاحیه مؤسسه الفرقان (لندن - ۳۰ نوامبر ۱۹۹۱ م) خوانده شده و متن فارسی این مقاله برای نخستین بار در این مجموعه به چاپ رسیده است.

در این مقاله، درباره وضع نسخ خطی در ایران، بدون تفکیک زبانی گزارشی داده شده و آقای افشار به مهم‌ترین مسائل در حوزه متون پرداخته‌اند از جمله آموزش تخصصی نسخه‌شناس، قواعد و ضوابط، آمار تقریبی نسخه‌ها، فهرست‌نگاری انتخابی و انتقادی، نکاتی در فهرست‌نویسی نسخه فارسی، تاریخچه فهرست‌نگاری عمومی، فهرست‌نگاری گروهی، فهرست مشترک، عکس و میکروفیلم و چاپ خاک میله نسخ خطی.

دومین مقاله با عنوان نگاهی به تاریخ فهرست‌نویسی در دوران اسلامی به خامه مرحوم محمد تقی دانش پژوه است که بخشی از مقدمه ایشان بر فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است.

مرحوم دانش پژوه در این گفتار، راجع به فهرسی که از صدر اسلام تاکنون نگارش یافته نکات جالب و مفیدی ارائه کرده است. مقاله سوم اثر نوش آفرین انصاری با عنوان آموزش سازماندهی

نسخ خطی در ایران است که پیش از این در مجموعه مقالات کاملیس ۴، سال ۱۳۷۷ به چاپ رسیده است.

ایشان در این مقاله، ضمن اشاره به اهمیت تربیت نیروی انسانی مورد نیاز در حوزه نسخ خطی، بخشی از تجربه به دست آمده در اجرای برنامه آموزش کتابداران نسخ خطی و آثار کیمیا را مطرح نموده است. چهارمین مقاله به قلم خانم فریبا افکاری و با عنوان پیشینه آموزش نسخ خطی در ایران است که قبلاً در کتاب ماه کلیات منتشر شده است. خانم افکاری در پی یافتن نخستین سابقه آموزش تدریس نسخ خطی در دانشگاه تهران، به جست و جوی فراوانی پرداخت تا این‌که توانست به برخی دروس و سرفصل‌های آن دست یابد و در این مقاله به سوابق آموزش نسخ خطی در دانشگاه تهران و سایر مؤسسات علمی کشور پرداخته است.

پنجمین مقاله درباره طرح تملک نسخ خطی است. در سال ۱۳۸۱ هـ. ش، طرحی با عنوان ثبت و تملک کتب و اسناد خطی نادر، به مجلس شورای اسلامی ارائه شد تا در صورت تصویب به اجرا گذاشته شود.

این طرح با واکنش منفی عده‌ای از متخصصان فرهنگی و حقوقی مواجه شد و بالاخره به تصویب نرسید. در این مقاله، سه اظهار نظری که آقایان ایرج افشار، عبدالله انوار و سید علی آل داوود نسبت به این طرح داشته‌اند مطرح شده است.

آخرین مقاله در این بخش، با عنوان نسخه‌های مهاجر که در واقع پژوهشی درباره انتقال کتاب‌های کهن شیعی از سرزمین‌های عربی به ایران در آغاز دوره صفوی است؛ به قلم حجة الاسلام رسول جعفریان تحریر یافته و قبلاً در مجله آینه پژوهش انتشار یافته است. بخش دوم کتاب راجع به فهرست‌نویسی نسخ خطی است که اولین مطلب درج شده در آن نمونه کار یا طرح کارت‌برگه جهت فهرست‌نویسی به قلم آقای ایرج افشار است. دومین مقاله، با عنوان آیین فهرست‌نگاری نسخ خطی به خامه مرحوم محمد تقی دانش پژوه که شیوه فهرست‌نگاری تخصصی و وظایف فهرست‌نگار نسخ خطی را به خوبی تشریح کرده است.

مقاله بعدی نیز شیوه فهرست‌نگاری کتاب‌های خطی است که در واقع مصاحبه آقای سید عبدالله انوار با آقای احمد منزوی است و در آن فهرست‌نویسی و شیوه‌های متفاوت آن به صورت پرسش و پاسخ درج شده است.

تجربه یک عمر فهرست‌نگاری، اثر احمد منزوی نیز مقاله دیگری است راجع به تجربیات کاری ایشان در زمینه نگارش فهرس نسخ خطی.

و آخرین مطلب، مصاحبه مجله آینه پژوهش با سه تن از فهرست‌نگاران معاصر: آقایان رضا استادی، محمد باقر حجتی و احمد حسینی اشکوری در رابطه با فهرست‌نگاری نسخ خطی و تجربیات و آگاهی‌های ایشان در این زمینه.

بالتبع مطالعه این گفته‌ها و مقالات، به علاقه‌مندان کار فهرست‌نویسی نسخ خطی این امکان را می‌دهد که اطلاعات و آگاهی‌های خود را در این زمینه افزایش داده و با توجه به دقت بهتر و بیشتر این مسیر را طی نمایند.

در پایان، ضمن تقدیر از زحمات آقای رحیمی ریسه در تدوین این مجموعه و سایر آثار ارزشمند، توفیق روزافزون ایشان را خواستاریم.